

Умови перебігу фінського та українського національних рухів у Російській імперії (XIX – початок XX ст.): компаративний аналіз

С.С. Люта

Запорізький національний університет,
svitlana_luta@ukr.net

Ключові слова:

історична компаративістика,
Фінляндія, Україна, Російська
імперія, національний рух.

Наголошено на націоцентризмі як характерній рисі українського історіописання. Запропоновано використання компаративного аналізу задля нівелювання замкненості і упередженості української історіографії, розширення історичного контексту українознавчих студій. Здійснено спробу виділення і співставлення умов, які визначали особливості політичного розвитку на фінських і українських теренах, з метою більш глибокого усвідомлення проблем національного руху і, як наслідок, – державотворення в Україні протягом XIX – початку XX ст. Окреслено підстави для порівняння Фінляндії та України в рамках досліджуваного періоду, зроблено акцент на парадоксальності розгалуження історичних шляхів обох країн на початку 20-х рр. XX ст. з огляду на наявність ряду спільних віх історичного розвитку у перші роки незалежного існування. Припущено, що принципові відмінності, які зумовили це розгалуження, слід шукати на недержавному етапі розвитку Фінляндії та України. Завдяки застосуванню компаративного підходу в історико-генетичному вимірі, було виділено порівняльні критерії умов становлення фінського та українського національних рухів у Російській імперії, серед яких питання територіальної цілісності і політичного статусу, мовне питання і проблема політичного світогляду національних еліт обох країн на недержавному етапі їхнього існування. З'ясовано, що Фінляндія первинно мала більш сприятливі умови формування політичної нації, ніж Україна, що дозволяє подивитися на причини поразки Української революції 1917–1921 рр. під новим кутом зору, уникаючи поверхових каузальних суджень.

Living conditions of Finnish and Ukrainian national movements' development within Russian Empire (XIXth – the beginning of XXth century): a comparative analysis

S. Liuta

Zaporizhzhia National University

Key words:

historical comparative studies,
Finland, Ukraine, Russian Empire,
national movement.

Nation-centrism as a distinctive feature of Ukrainian history-writing is highlighted. Applying of comparative analysis is suggested as a means of overcoming of isolation and prejudgment in Ukrainian historiography, of historical context's extending in Ukrainian studies. The attempt of detecting and comparison of conditions which defined features of political development on Finnish and Ukrainian lands was made for a deeper understanding of national movement's specifics and, as a result, state-building problems in Ukraine during XIXth – the beginning of XXth centuries. The basic comparative characteristics for Finland and Ukraine within the defined period were outlined; the accent on the paradoxical divorcement of both countries' historical vectors at the beginning of 1920ies was made, with taking to the attention the set of developmental similarities during first years of their independent existence. The hypothesis was put forward that principal differences, which caused this divorcement, should be looked for within the dependent period of Finland's and Ukraine's development. Thanks to using the comparative approach in its historical-genetic measurement, the comparative criteria

for conditions of Finnish and Ukrainian national movements' establishing in Russian empire were distinguished. The issues of territorial integrity and political status of both lands within the empire, language problem and specifics of national elites' political consciousness are among these criteria. The fact was found out that Finland had initially more favorable conditions for political nation's forming in comparison with Ukraine. Considering this fact, the reasons for Ukrainian revolution's 1917–1921 defeat should be reviewed at a different angle, without superficial causal statements.

На сучасному етапі розвитку історичної науки націоналістична парадигма історіописання поступово втрачає свою актуальність, стаючи пережитком романтизму. Це методологічне оновлення продиктоване сучасними глобалізаційними тенденціями світового розвитку. Попри намагання слідувати західним методологічним трендам, українська історична наука, в силу цілої низки обставин, все ще лишається в рамках консерватизму і продовжує висвітлювати історичний процес крізь призму концепту нації. Така ситуація є абсолютно природною: після колапсу СРСР у 1991 р. українська історіографія, позбавлена радянського диктату, вдалася до заповнення «білих плям», концентруючись на темах, що раніше тарувались як «буржуазно-націоналістичні». Проте націоцентричний підхід, попри його безперечну виправданість і нагальність в нинішніх українських реаліях, грішить упередженістю і однобокістю. На цей недолік вказував американський історик Марк фон Хаген у сенсаційній для свого часу статті «Чи має Україна історію?» (1995 р.). У якості рецепту від упередженості і замкненості української історіографії він пропонував включення історії України у більш широкий контекст, що передбачає дослідження історичного процесу на українських теренах у загальноєвропейському вимірі [1, с. 673]. Одним із способів втілення цієї поради, який дозволяє розширити контекст історії України без остаточної відмови від націоцентризму, є застосування компаративного аналізу. Крім цього, впровадження історичної компаративістики в українознавчі студії дозволяє контрастно відтінити найбільш проблемні віхи історичного процесу на українських землях задля більш глибокого розуміння його специфіки.

Запорукою продуктивного використання компаративного методу є грамотний вибір об'єктів порівняння. Обов'язковою умовою цього вибору є наявність підстави для порівняння, себто сукупності однорідних властивостей, завдяки якій об'єкти можуть утворювати компаративне відношення. [2, с. 252]. Тобто, у випадку з Україною, у якості мінімальної підстави для порівняння

об'єкт повинен мати статус недержавної нації в ретроспективному вимірі. Для історичної компаративістики не менш важливим показником, що визначає якість порівняльного аналізу, є правильно обраний часовий зріз (горизонтальний або вертикальний), в межах якого вищезазначені властивості найбільш повно проявляють себе.

У якості об'єкта компаративного аналізу, який здатний створити вигідне контрастне тло для дослідження умов національного руху на підросійських українських теренах, було обрано Фінляндію. Хронологічний вимір аналізу синхронний: у даному дослідженні ми фокусуємося на періоді, що перебуває на стику нової та новітньої доби – XIX – початок XX ст. Саме у цей період в імперських організаціях Європи розгортаються потужні націотворчі і державотворчі процеси, яким судилося стати передумовою «параду суверенітетів» в останньому акті Першої світової війни. Українські і фінські землі були органічно включені в ці процеси.

Отже, метою даного дослідження є виділення і співставлення умов, які визначали особливості політичного розвитку на фінських і українських теренах задля більш глибокого усвідомлення проблем національного руху і, як наслідок, – державотворення в Україні в рамках вищезазначеного періоду.

На даний момент ґрунтовні компаративні дослідження історичного процесу на теренах України і Фінляндії не представлені в історичній літературі. Серед дослідників, які розробляли фінську проблематику зазначеного періоду у своїх роботах варто згадати фінських істориків Г. Мейнандера [3], О. Юссілу, С. Хентіля, Ю. Неваківі [4], а також українського автора Д. Ковальова [5]. Проблематика ж формування української модерної нації широко представлена таких дослідників як Р. Шпорлюк [6] і Я. Грицак [7].

Підстави для порівняння політичного розвитку Фінляндії і України на стику нової і новітньої доби є досить суттєвими: до кінця 1917 р. фінські і українські землі перебували в рамках єдиного державного утворення, будучи західними окраїна-

ми Російської імперії. Крім того, обидві країни демонструють чимало спільних віх історичного розвитку на початкових етапах свого незалежного існування. По-перше, обидві країни проголосили свою незалежність майже синхронно (Фінляндія – 6 грудня 1917 р., Україна – 8 січня 1918 р.), і в обох випадках каталізатором державотворення став прихід більшовиків до влади в Росії. По-друге, і Фінляндія, і Україна майже одразу після проголошення незалежності зазнали військового втручання російських більшовиків, які, до того ж, прагнули посилити свій вплив на колишніх окраїнних територіях шляхом створення маріонеткових радянських республік (ці республіки на фінських і українських теренах існували синхронно – протягом першої половини 1918 р.). По-третє, протягом 1918 р. дипломатичний вектор Фінляндії і України збігався: обидві держави орієнтувались на Німеччину заради отримання протекторату для протидії більшовицькій агресії. По-четверте, на початковому етапі незалежності (упродовж одного-двох років) Фінляндія і Україна встигли двічі змінити форму правління: від республіканської до монархічної, а від монархічної знову повернутися до республіканської, при цьому велику роль в цих змінах відіграв геополітичний чинник. По-п'яте, по завершенню Першої світової війни обидві держави, які тільки-но відсвяткували першу річницю незалежності, опинилися на маргінесі геополітики через співпрацю з «парією Європи» – кайзерівською Німеччиною, що поставило під загрозу їхнє визнання у перекоєному повоєнному світі. Отже, навіть прорахунки національних еліт на ранніх етапах незалежного державотворення були схожими.

Якщо виходити з перелічених спільних рис, може скластися враження, що Фінляндія і Україна протягом досліджуваного періоду розвивалися ідентично. Однак з початку 20-х рр. історичний шлях колишніх західних окраїн Російської імперії став розгалужуватися. У 1920 р. Фінляндія і Радянська Росія уклали Тартуський договір, у якому було визначено лінію державного кордону між обома його суб'єктами [8, с. 256]. Підписання цієї міжнародної угоди означало, що більшовики втихомирили свої претензії щодо повернення фінських земель під контроль Росії (принаймні, до початку Другої світової війни). Отже, на початку 20-х рр. фінська незалежність не канула в небытие, чого не можна сказати про Україну. Наприкінці 1920 р. її національний уряд – Директорія УНР – опинився у вигнанні, і замість Української Народної Республіки остаточно постала Українська Соціалістична Радянська Республіка. Після двох

років відносно самостійного існування, 30 грудня 1922 р. це державне утворення делегувало значну частину свого суверенітету Москві – центру більшовицького руху, підписавши Декларацію і Договір про створення СРСР [9]. Де-факто це означало втрату незалежності.

На перший погляд така історична розбіжність виглядає парадоксально. Однак наведені вище точки дотику, здебільшого, стосуються кінця досліджуваного хронологічного відрізка: схожості проявляються у перші роки незалежного існування Фінляндії та України, а отже їх можна трактувати як типові віхи розвитку новонароджених держав, які постали на руїнах Російської імперії і одразу ж потрапили у геополітичну круговерть останнього етапу Першої світової війни. Принципові відмінності, які зумовили розгалуження історичних шляхів після 1922 р., слід шукати на недержавному етапі розвитку Фінляндії та України. З огляду на це, крім порівняльно-історичного, слід задіяти історико-генетичний метод дослідження. Отже, зосередимось на аналізі умов перебігу національно-визвольних рухів на фінських і українських теренах задля того, щоб з'ясувати, чи дійсно шляхи до незалежності фінів і українців були настільки ідентичними.

Першим критерієм порівняння умов історичного розвитку є питання територіальної цілісності Фінляндії та України на недержавному етапі їхнього розвитку. Для Фінляндії протягом усього досліджуваного періоду ця проблема не була актуальною: вона увійшла до складу Російської імперії в результаті останньої російсько-шведської війни 1808–1809 рр. Нові територіальні здобутки Росії були офіційно закріплені у тексті мирного договору, укладеному у містечку Хаміні 17 вересня 1909 року [10, с. 22]. Перехід колишніх шведських володінь під контроль російської влади означав возз'єднання етнічних фінських територій в рамках єдиного державного організму: у складі Росії на момент підписання Хамінського миру уже перебувала населена етнічними фінами Східна Карелія, приєднана в результаті попередніх російсько-шведських воєн [3, с. 58–59].

Щодо України, тут ситуація була значно складнішою: протягом усього XIX – початку XX ст. українські етнічні землі були роз'єднані державним кордоном між Російською та Австрійською (згодом – Австро-Угорською) імперіями. Передумови цього роз'єднання були закладені у добу «Руїни» другої половини XVII ст., а остаточно соборність була ліквідована внаслідок поділів Польщі кінця XVIII ст. [6, с. 16; 7, с. 336]. Отже, перебіг українського національного руху

первинно був ускладнений відсутністю соборності етнічних земель, що спричинило наявність ментальних кордонів між їхніми мешканцями і зумовило цілий ряд проблем націотворчого (а з 1917 – 1918 рр. і державотворчого) характеру. Фінський національний рух, на відміну від українського, первинно не мав проблем із соборністю етнічних територій: фіни зіткнулися з ними значно пізніше, уже після проголошення незалежності, коли назрів конфлікт з російськими більшовиками за Східну Карелію (на той момент фінська національна ідентичність вже була сформованою).

Наступним важливим критерієм, що наочно характеризує умови перебігу національно-визвольних рухів на фінських і українських землях, є їхній політичний статус у складі імперії Романових. Політична інтеграція Фінляндії до російського державного апарату здійснювалася на автономних засадах: приєднана у 1809 р. територія отримала статус Великого князівства Фінляндського [11, с. 14]; фінам було гарантоване збереження «релігії (лютеранства – прим. авт.), основних законів (шведської конституції від 1772 р. – прим. авт.), прав і привілеїв кожного стану Князівства зокрема і всіх, хто проживає в ньому, загалом» [12, с. 14–15]. Попри те, що регулювання суспільно-політичного життя на фінських теренах входило до компетенції призначуваного з Петербурга генерал-губернатора, з подачі центру Фінляндія отримала власні органи влади, яких не мала у добу шведського панування: чотирьохпалатний сейм (перший сейм був скликаний 22 березня 1918 р. для ухвалення історичного рішення фінської аристократії про приєднання провінції Фінляндія до Російської імперії [11, с. 14–15]) і сенат, що з 1816 р. підпорядковувався безпосередньо імператору, а не імперським урядовим структурам [13, с. 26–27]. На 60–70-ті рр. XIX ст. припадає хвиля ліберальних реформ, які значно розширили фінську автономію. Слід зауважити, що ці реформи видавалися спеціально під потреби Великого князівства Фінляндського, паралельно із загальноросійським реформуванням. У 1865 р. Фінляндія отримала власну грошову одиницю; через два роки між великим князівством і Російською імперією був встановлений митний кордон; у 1869 р. було впроваджено Сеймовий Статут, який мав на меті законодавчо оформити повноваження колегіального органу Великого князівства (з 1809 р. сейм не скликався жодного разу); військова реформа 1878 р. підкреслювала автономію фінських збройних сил: і офіцерський склад, і рядові солдати мали бути фінами, а вій-

ськові частини заборонялось виводити за межі Фінляндії [4, с. 74–76]. Така окремішність, яка, як би не парадоксально це звучало, була спровокована самим урядом Російської імперії, створювала потужний базис для національного державотворення.

Українці в якості такого базису мали лише історичну пам'ять: усі рештки автономії, яку мала Гетьманщина у складі Російської імперії, були ліквідовані ще наприкінці XVIII ст. (передусім йдеться про знищення традиційного полково-сотенного устрою і заміни його на губерніяльний, ліквідацію козацького війська і самих козаків як суспільного стану, інтегрування української шляхти до російського дворянського стану, адміністративне інтегрування української православної церкви до російського державного православ'я) [14, с. 178–218]. Отже, на момент входження Фінляндії до складу Росії, суспільно-політичне життя в Україні вже було повністю прилаштоване під імперський лад. До 1917 р. українські землі в складі Російської імперії не мали жодних проявів автономії, більш того, вони сприймалися центральною владою як щось різноманітне, нецілісне. Для російських чиновників не існувало поняття «Україна», проте існували Малоросія, Новоросія, Правобережжя. Генерал-губернаторства (в рамках досліджуваного періоду на українських теренах їх існувало від трьох до п'яти, на відміну від Фінляндії, де генерал-губернатор був один), створювані з метою інтеграції окремих українських етнічних територій до імперського організму, поступово ліквідовувалися – по мірі реалізації цієї мети (лише Київське генерал-губернаторство, яке об'єднувало правобережні землі, проіснувало до 1914 р.) [15]. Це, в свою чергу, означало, що українські території переставали розглядатися як щось окремішне від Росії.

Ще одним показовим критерієм є мовне питання. Для наочності візьмемо дві події в синхронному часовому зрізі. Рік 1863, 1 серпня: імператор Олександр II видає едикт, у якому розпоряджається надати фінській мові офіційного статусу у Великому князівстві Фінляндському (до цього часу роль офіційної мови виконувала шведська) і упродовж наступних двадцяти років перевести на фінську усе діловодство князівства [16, с. 53–54]. У 1886 р. факт переведення діловодства на нову офіційну мову був засвідчений новим царським едиктом, де урочисто проголошено, що віднині кожен посадовець у своїй діяльності може безперешкодно користуватися фінською, поряд зі збереженням шведської мови як мови ділового

спілкування [17, с. 57].

Рік 1863, 30 липня: міністр закордонних справ Російської імперії Петро Валуєв видає таємний циркуляр до органів цензури Києва, Москви і Петербурга, у якому рекомендує не допускати до друку духовну і навчальну літературу українською мовою [18, с. 304]. А в 1876 р., у той час, коли у Великому князівстві Фінляндському повним ходом тривав процес переведення діловодства на фінську мову, Олександр II публікує Емський указ із офіційною заборonoю ввозити і друкувати україномовну літературу [19, с. 301]. Контрастність ставлення центральної влади імперії до мовного питання на північно-західній і південно-західній окраїнах не може не вражати. Однак уникнути мовних утисків Фінляндії не вдалося: прихильне ставлення до фінського питання змінилось з приходом до влади Миколи II. У 1900 р. він видав новий мовний едикт, у якому проголосив переведення офіційних установ Великого князівства на російську мову ділового спілкування [20, с. 81–82]. Однак, справедливо-сті заради, відзначимо, що у Фінляндії мовні утиски не торкнулися сфери культури, як це було в Україні.

З трьох вищезазначених критеріїв порівняння логічно витікає ще один, чи не найважливіший для розуміння умов розвитку національного руху у Фінляндії та Україні – це політичний світогляд національних еліт. Національні еліти Фінляндії з моменту її приєднання до Російської імперії цілком природно позиціонували Велике князівство Фінляндське як щось окремішне від Росії. Ще у першій половині XIX ст. у колах фінської інтелігенції почали лунати думки про те, що, вийшовши зі складу Швеції, Фінляндія стала повноцінною державою. Наприклад, на цьому наголошував професор університету міста Турку Ісраель Вассер. У своїй роботі «Про союзний трактат Швеції з Росією» (1838 р.) він писав: «На основі миру, укладеного в Хаміні, Фінляндія не просто припинила бути шведською провінцією, але й стала державою як такою, з власною конституцією, власною формою правління і власними законами». У якості єдиного обмеження фінської незалежності він вбачав неможливість самостійного провадження зовнішньої політики [21, с. 27]. Однак, протягом всього XIX ст., фіни, попри усвідомлення своєї обособленості, ставились до Росії лояльно – давалася взнаки вдячності за царську прихильність. Фінський націоналізм XIX ст. мав передусім антишведську спрямованість культурницького, а не політичного характеру. Навіть говорячи про Велике князівство Фінляндське як

про окрему державу, представники фінської еліти цього періоду підкреслювали вірність фінів Російській імперії [5, с. 87; 3, с. 104]. Ситуація змінилась лише з приходом до влади Миколи II, який розпочав чинити тиск на фінську автономію, взявши курс на уніфікацію імперії. Саме в цей час фінський національний рух набуває антиросійської спрямованості, що згодом призведе до повного відокремлення від Російської імперії. Отже, протягом усього досліджуваного періоду фіни були психологічно готові до незалежного існування, тому питання проголошення державної незалежності було справою часу.

Про Україну такого сказати не можна. Основною рисою політичного світогляду української еліти був автономізм: майже усі течії національного руху протягом XIX ст. у своїх програмних вимогах не виходили за рамки бачення України як автономної частини у складі реформованої Росії, що мала стати федеративною державою. Витоки цієї концепції слід шукати в уявленнях Кирило-Мефодіївського товариства про Україну як органічну частину федерації слов'ян [22, с. 150], а також в теоретичних розробках М. Драгоманова, який був прихильником федералізму і вважав, що українці мають боротися не за здобуття незалежності, а за автономію територіальних громад [23, с. 140–141]. Ці ідейні напрацювання були взяті на озброєння наступним поколінням української еліти: на початку XX ст. практично усі політичні рухи на підросійській Україні виступали під гаслом автономії. Винятком була лише Українська народна партія М. Міхновського з її програмним постулатом про «одну, єдину, неподільну, вільну Україну від гір Карпатських аж по Кавказькі» [24, с. 13–19]. Однак самостійники в середовищі української еліти були білими воронами. Ставлення до них чудово простежується у саркастичному памфлеті В. Винниченка «Уміркований та щирий», де автор жорстко глузує над прихильниками ідеї незалежності України [25, с. 65–67]. Отже, якщо фінський національний рух первинно мав самостійницький характер (хай навіть латентний на перших етапах), адже вимоги автономії, з огляду на становище Великого князівства Фінляндського, відпадали самі собою, то українська політична еліта, намагаючись бути обережною і послідовною, будувала свої політичні вимоги від малого, себто від скромних претензій на автономію, не замахуючись на більше – на повний розрив з Росією. Українських політиків, звичайно, можна звинуватити в недалекоглядності, однак ця недалекоглядність мала цілком логічні історичні підстави.

Отже, порівняльний аналіз умов перебігу національних рухів в Україні і Фінляндії наочно продемонстрував, що попри візуальну схожість історичних доль обох країн у перші роки незалежного існування, немає серйозних підстав говорити про парадоксальність розгалуження їхніх історичних шляхів на початку 20-х рр. XX ст.: вона пояснюється логікою історичного розвитку протягом XIX – початку XX ст. Фінляндія первинно мала більш сприятливі умови формування політичної нації, ніж Україна. На цьому контрастному тлі глибинні

передумови провалу Української революції стають більш помітними, що дозволяє уникнути поверхових каузальних суджень.

Результати даної роботи можна використати як поштовх до компаративних досліджень наступних етапів історичного розвитку Фінляндії та України. Крім того, порівняльна схема, представлена у роботі, може бути використана як методологічна основа для компаративного аналізу історичного розвитку інших недержавних націй на стику нової та новітньої доби.

Джерела та література

1. Von Hagen M. Does Ukraine Have a History? // *Slavic Review*. Vol.54. №3. P. 658-673.
2. Каганов Ю. О. Історична компаративістика крізь призму філософсько-методичного світогляду // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2010. Вип. XXIX. С. 250-258.
3. Мейнандер Х. История Финляндии: линии, структуры, переломные моменты. М., 2008. 238 с.
4. Юссилла О., Хенттила С. Невакиви Ю. Политическая история Финляндии 1809–2009. М., 2010. 472 с.
5. Ковальов Д. В. Вплив царизму на зародження модерної нації у Фінляндії // Історія торгівлі, податків та мита. 2015. №2. С. 81-88.
6. Шпорлюк Р. Формування модерних націй: Україна, Росія, Польща. К. : Дух і Літера, 2013. 552 с.
7. Грицак Я. Нариси історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст. К. : Генеза, 1996. 360 с.
8. The Russo-Finnish Peace Treaty // *Finland and Russia, 1808–1920: From Autonomy to Independence (A Selection of Documents)* / ed. by D. G. Kirby. London : Palgrave Macmillan UK, 1975. P. 256.
9. Декларация и Договор о создании Союза Советских социалистических республик // 100 главных документов российской истории. URL: <http://doc.histrf.ru/20/deklaratsiya-i-dogovor-ob-obrazovanii-soyuza-sovetskikh-sotsialisticheskikh-respublik/> (дата звернення: 4.03.2018)
10. The Treaty of Hamina, 17 September 1809 // *Finland and Russia, 1808–1920: From Autonomy to Independence (A Selection of Documents)* / ed. by D. G. Kirby. London : Palgrave Macmillan UK, 1975. P. 22-23.
11. The Order for the Convocation of the Diet of Porvoo, 20 January/1 February 1809 // *Finland and Russia, 1808–1920: From Autonomy to Independence (A Selection of Documents)* / ed. by D. G. Kirby. London : Palgrave Macmillan UK, 1975. P. 14-15.
12. Alexander the First Charter, given at the Diet of Porvoo, 27 March 1809 // *Finland and Russia, 1808–1920: From Autonomy to Independence (A Selection of Documents)* / ed. by D. G. Kirby. London : Palgrave Macmillan UK, 1975. P. 15-16.
13. Alexander the First Manifesto on the Finnish Senate, 21 February 1816 // *Finland and Russia, 1808–1920: From Autonomy to Independence (A Selection of Documents)* / ed. by D. G. Kirby. London : Palgrave Macmillan UK, 1975. P. 25-27.
14. Когут З. Російський централізм і українська автономія: ліквідація Гетьманщини 1760–1830. К. : Основи, 1996. 317 с.
15. Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття. / В. С. Шандра. К. : НАН України. Ін-т Історії України, 2005. 417 с.
16. The Language Edict of 1 August 1863 // *Finland and Russia, 1808–1920: From Autonomy to Independence (A Selection of Documents)* / ed. by D. G. Kirby. London : Palgrave Macmillan UK, 1975. P. 53-54.
17. The Language Edict of 18 March 1886 // *Finland and Russia, 1808–1920: From Autonomy to Independence (A Selection of Documents)* / ed. by D. G. Kirby. London : Palgrave Macmillan UK, 1975. P. 57.
18. Валуевский циркуляр // Лемке М. К. Эпоха цензурных реформ 1859–1865 гг. СПб, 1904. С. 302–304.
19. Емський указ // Історія України : Хрестоматія : У 2-х ч. К., 1996. Ч. 1. С. 301.
20. The Language Edict, 20 June, 1900 // *Finland and Russia, 1808–1920: From Autonomy to Independence (A Selection of Documents)* / ed. by D. G. Kirby. London : Palgrave Macmillan UK, 1975. P. 81-83.
21. Israel Hwasser on the Separation of Finland and Sweden in 1809 // *Finland and Russia, 1808–1920: From Autonomy to Independence (A Selection of Documents)* / ed. by D. G. Kirby. London : Palgrave Macmillan UK, 1975. P. 27-28.
22. Устав Славянского общества св. Кирилла и Мефодия // Кирило-Мефодіївське товариство : У 3 т. К. : Наук. думка. 1990. Т. 1. С. 150-152.
23. Драгоманов М. П. Политические сочинения. М., 1908. 486 с.
24. Міхновський М. Самостійна Україна // Самостійна Україна: Збірник програм українських політичних партій початку XX століття. Тернопіль, 1991. С. 13–19.
25. Винниченко В. Уміркований та щирий // Київ. 1987. №12. С. 65-70.